

8. Стременовський С. М. Місцеве самоврядування в середині XIX ст. Історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / С. М. Стременовський; Одеська держ. юридична академія. – Одеса, 2000. – 185 с.
9. Херлихи П. Одеса. Історія. 1794 – 1914. / П. Херлихи. – Одеса: Optimum, 2007. – 576 с.
10. Феденьов Р. К. Перші градоначальники Одеси: історичний досвід управління містом / Р. К. Феденьов, О. П. Якубовський. – Одеса: ОРІДУ УАДУ, 2002. – 164 с.
11. ДАОО. – Ф. 2. – Канцелярія Одеського градоначальника. – Оп. 1. – Спр. 264. – Про складання звіту про стан м. Одеси за 1849 р. – 1850 р. – 409 арк.
12. ПСЗ Российской империи. – Собр. II. – Т. 12. – Отд. 1. – СПб., 1838. – № 10303.
13. Свод губернских учреждений // Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Ч. 1. – СПб., 1892 г. – 391 с.
14. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1264. – 24 арк.
15. Общее губернское учреждение // Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Ч. 1. – СПб., 1876. – 584 с.
16. Вопрос об учреждении новой, Одесской губернии // Вестник Европы. – 1874. – № 12. – С. 883 – 889.
17. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 947.
18. ПСЗ Российской империи. – Собр. II. – Т. 45. – Отд. 1. – СПб., 1873. – № 48498.
19. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 1835.
20. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1101.

УДК 340.15(477)«1918»

Горяга О. В., Долматов І. В., НУ «ОЮА»

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

В статті розглядаються історико-правові проблеми законодавчого врегулювання процесу створення та існування українського козацтва під час гетьманування П. Скоропадського в квітні – грудні 1918 р. Проаналізовано основні законодавчі акти, прийняті гетьманською владою стосовно українського козацтва.

В статье рассматриваются историко-правовые проблемы законодательного урегулирования процесса создания и существования украинского казачества во время гетманства П. Скоропадского в апреле – декабре в 1918 г. Проанализированы основные законодательные акты, принятые гетманской властью в отношении украинского казачества.

In the article the historical-law problems of legislative settlement of creation and existence of the Ukrainian cossacks process during the hetmanate of P. Skoropadski in April – December 1918 are examined. Basic legislative acts, accepted by hetman power in regard to the Ukrainian cossacks, are analysed.

Проблема відновлення традицій українського козацтва уявляється актуальною для сучасної України. Особливо з огляду на зареєстрований в 2010 році проект Закону про козацтво та козацькі організації в Україні [1].

Різноманітні аспекти спроб встановлення козацького устрою в Україні під час національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. розглядали такі вчені як О. Копиленко, М. Копиленко, Ю. Калініна, О. Мироненко, Р. Пиріг, О. Тимощук та ін.

Метою даної роботи є комплексний розгляд саме історико-правових аспектів спроб організації українського козацтва за часів існування гетьманської держави П. Скоропадського.

Під час національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. ідеї відновлення козацької держави з'являються ще в 1917 р. В червні 1917 р. було створено Українську демократично-хліборобську партію (УДХП), а в серпні того ж року прийнято її програму, проект якої підготував В. Липинський. Ідеолог УДХП В. Липинський виходив з живучості серед українського народу козацької традиції, в тому числі й гетьманської. Вона могла легітимізувати нову владу, об'єднавши всі соціальні верстви країни в особі гетьмана, який стоїть над ними в ім'я національної ідеї [2]. Тому не випадково УДХП ввійшла у співпрацю з консервативною партією «Українська Громада», засновником якої був генерал П. Скоропадський. Серед членів «Громади» були «вільні козаки» і вояки українізованого ним 1-го українського корпусу.

Отже, концепція розбудови української держави 1918 р. на козацько-гетьманських засадах мала певне ідеологічне підґрунтя. Використання П. Скоропадським гетьманату як національної традиції в організації державного правління в Україні неминуче повинно було поставити питання про його ставлення до козацтва. Водночас слід констатувати, що гетьман не відразу вдався до відбудови козацтва за традиційним територіально-полковим устроєм. По-перше, він не міг цього зробити з огляду на необхідність дотримання домовленостей з союзниками про роззброєння всіх недозволених ними воєнізованих формувань. По-друге, відокремити збройні загони, які на той час використовували козацькі клейноди, від інших, стихійно виниклих формувань, що в значній мірі скомпрометували себе відвертим бандитизмом, було практично неможливо.

Таким чином, П. Скоропадський був вимушений, з одного боку, якимось чином припинити стихійне утворення озброєних формувань

і, з іншого боку, спрямувати козацький рух в нормативно-правові межі держави. Вже в Законах про тимчасовий державний устрій України було оголошено права і обов'язки «козаків і громадян Української Держави» [3]. 2 червня 1918 р. з'являється «Відручний лист Гетьмана України про ліквідацію приватних і вільнокозацьких організацій і створення Козацької Ради» до військового міністра, в якому вказувалося, що «гетьман твердо і непохитно стояв на своїй меті будування великокозацької України і її національного війська, яке тільки одне може бути дійсним її оборонцем». І тому «вирішив прийняти всі заходи до того, аби козащина, в яку увійде цвіт української людності, стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром будучої Української козацької армії» [4, с. 104]. В листі гетьман оголосив, що «всі приватні і вільно-козацькі організації, київський відділ і печатки з нинішнього дня касуються і об'являються недійсними, також і посвідчення, видані ними». Відтепер всім «вільним козакам» належало «іменуватись просто козаками» [5, с. 185]. Військовому міністру доручалося «негайно скласти козацьку Раду для праці по виробі статуту для організації козацтва на Україні, так щоб ці організації з'являлись дійсно корисними і певними при будіванні Української Держави й Армії». В Листі передбачалося також видання щодо козаків в майбутньому окремої Грамоти, «яка раз на все определить закон про козацький стан, їхні права і привілегії, спираючись на наші стародавні традиції в універсалах і грамотах Гетьманами України зазначених» [5, с. 228-229].

Статутний відділ Головного військово-юридичного управління спільно із Власною канцелярією гетьманського Штабу протягом червня – липня підготували «Статут Генеральної Козацької Ради», який визначав «порядок її засідань, склад, повноваження та засоби для утримання». Згідно цього статуту основним нагальним завданням Ради вважалося:

«1) Поновлення історичного Українського козацтва для утворення Української, з усіма її історичними традиціями Держави, під владою Гетьмана. 2) Утворення твердої опори для проведення в життя та свідомість Українського народу всіх реформ, викликаних обставинами сучасного моменту та маючих на меті добро всього народу взагалі і козацтва зокрема». На підставі цих завдань були сформульовані головні напрями діяльності Ради, а саме: «1) Прищеплення серед людності України здорових, з погляду державної вигоди, ідей та поширення Української ідеї Державності методом зразку виключно, себто формування з хліборобів-власників (козаків) організованих військових частин для боротьби з анархічними виступами проти порядку на Україні, під яким-би прапором ті виступи не робилися.

- 2) Проведення в життя заходів до об'єднання та організації хліборобів України всіма, які матимуться при існуючих обставинах, засобами.
- 3) Культурно-просвітна праця на місцях» [6, с. 308 – 309].

Таким чином, бачимо формулювання двох головних функцій Генеральної Козацької Ради: військово-організаційної та культурно-просвітницької. У відповідності до їхнього здійснення Статутом було визначено організаційний склад Ради, до якого належало 33 особи. Президію очолював сам гетьман. Він призначав ще 11 членів Президії, серед яких один був його заступником.

За рішенням Президії Ради могли створюватися комісії (комітети) які називалися «Малі Ради». До їхнього складу залучалися відповідні фахівці-експерти з дорадчим голосом. Головами Малих Рад могли бути лише члени Генеральної Козацької Ради. Серед обов'язкових Малих Рад слід назвати культурно-просвітницьку і економічну комісії та «особий відділ». Втілювати в життя рішення Генеральної та Малих Рад повинні були кошові отамани, які підпорядковувались безпосередньо гетьману.

В Статуті також зазначалося, що «при Кошовому Отамані в разі потреби формуються за його розпорядженням Місцеві Ради». Кількість членів цих рад визначалася їхнім головою і затверджувалася кошовим отаманом. Головою місцевої ради обов'язково мав бути відповідний отаман: в межах губернії – кошовий, повіту – полковий, а волості – сотенний. Члени рад не могли водночас поєднувати дві посади – як виняток дозволяв це лише гетьман [6, с. 310].

В липні 1918 р. було видано також «Статут українських козаків», проект якого підготував генеральний писар гетьмана військовий старшина І. Полтавець-Остряниця [7]. Цей документ складався з трьох частин. В першій були сформульовані національно-державні принципи козацького руху в Україні, другу складав «Статут Організації Козацьких Громад» і третя мала назву «Як заснувати козацьку просвіту». Серед окремих положень першої частини визначалися «мета козаків, лад на Україні, справи економічні, Суд на Україні, справи козацькі, тактика козаків». Загалом це складало своєрідну програму будівництва козацької держави, в якій головні державні посади мали належати особам козацького стану.

Зокрема її укладачі підкреслили, що «на чолі України і Козацького війська, як по нашим стародавнім звичаям, повинен стояти Гетьман і весь останній уряд повинен бути складений на суто історичних умовах. Військова влада на губерніях належить «Кошовим Отаманам», на повітах – «Полковникам», на волостях – «Курінним отаманам», на селах – «сотникам». Адміністративна влада на губерніях, належить «Генеральному Старості», на повіті – «Старості», на волості – «Старшині», на селі – «Соцькому» [7, с. 4].

Низовою ланкою козацької організації в Україні визнавалося козацьке товариство, що мало права юридичної особи, і передбачалося «для об'єднання козаків українців і тих громадян, які побажають вступити в козацьке Товариство». Під час вступу до козацтва «класове положення» не мало значення, громадянину належало бути лише не обмеженим в правах за кримінальним законодавством, про що повинна була пильнувати старшина. Натомість національне походження мало вирішальне значення. У ст. 2 Статуту зазначалося, що «козаком буде лічитися українець по національності, вірі і уродженню, коли він визнає програму і Статут козацького товариства і дасть присягу в тому, що він буде виконувати його чесно і правдиво». Присяга засвідчувалася особистим підписом вступника. Козацькі товариства мали закладати «Козачі Просвіти» для здійснення «культурно-просвітнього і національно-політичного безпартійного розвитку своїх членів». Разом з тим, «закладаючись на стародавніх підвалинах дисципліни», козацьке товариство мусило дбати «про те, аби уявити з себе міцну організовану і національно-свідому силу, щоб завжди бути готовими в час небезпеки стати на захист України» [7, с. 3].

Члени козацького товариства кожного окремого села, міста або хутора, складали місцеву громаду козаків, до якої входили всі члени козацьких родин. Про належність до громади слід було «завжди при собі мати посвідчення від свого Отамана», яке надавало право носити козацький одяг. Про заснування кожної козацької громади повідомлялася Генеральна Козацька Рада за встановленим зразком: місце заснування, кількість членів, скільки з них «січовиків» і окремо – січових стрільців, чи є просвіта, чи всі прийняли присягу. Встановлювалося окреме порядкування «справами громади у політично-національних і економічно-господарчих питаннях», якими керували отаман, рада, ревізійна комісія та загальні збори, а також справами «технічно-спортивно-військовими», що належали до компетенції старшини. Загальні збори козацької громади отаман і рада мали скликати: 1 січня, 1 квітня, 1 липня і 1 жовтня. При необхідності за рішенням отамана чи ради скликалися надзвичайні збори. Квітневі збори були звітно-виборними. На них щорічно мали проводитися перевибори отамана, ради і ревізійної комісії. Дійсними загальні збори вважалися за присутності не менше, ніж 2/3 козаків. Рада громади складалася з семи членів: отамана, який був її головою, його помічника, писаря, скарбника, господаря і двох представників від січовиків. Вона збиралася щотижня в день, призначений отаманом. Ревізійна комісія обиралася в кількості трьох осіб. Термін повноважень виборної старшини складав один рік, але вона могла обиратися поспіль до п'ять років.

Обов'язковий спортивно-військовий відділ козацької громади – «січ» – призначався для фізичного і військового виховання її членів.

На чолі січової організації громади стояли сотник зі старшиною, призначені отаманом за згодою ради громади і затверджені Генеральною Козацькою Радою. Йому допомагали хорунжий, бунчужний, писар, скарбник та господар. Серед членів громади, які досягли 18 років і мали право носити шаблю козацьку «для кращого розвитку між козаками військового хисту» старшина повинна була влаштувати спеціальні заняття. Порядок озброєння і забезпечення січовиків визначали відповідні статті Статуту таким чином: «Холодну зброю, коней, сідла та одягу, козаки добувають за свої власні кошти. Огнестрільну зброю мають право держати тільки тоді, коли несуть державну охорону по розпорядженню військової влади. Кожна муштрована сотня повинна завжди мати на готові досить порядний віз, в якому під час походу, поки згуртуються в курінь, можна було положити запас їжі на один день».

Визначений Статутом громадський уклад і січова організація козацтва мали бути єдиними в межах всієї держави. Водночас існував розподіл українського козацтва на городове або козаків-гетьманців і низове або козаків-запорозжців. До складу перших належали козацькі громади Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської і Харківської, а до других – Катеринославської і Херсонської губерній. Такий розподіл було зроблено «тільки на підставах історичних аби схоронити наші козачі назви» – зазначав автор Статуту [7, с. 3].

Для козацьких товариств встановлювалися відповідні прапори і хоругви, про що в Статуті зазначалося: «Громада: Має жовто-блакитний прапор і козацьку корогву з одного боку малинову, а з другого – зелену. На Малиновому – Герб України, а на зеленому Хрест та зорі, по карнизам написи і назва громади. Просвіта: Має жовтий прапор з портретами якого-небудь письменника. Братство: Має блакитний з якою не-будь іконою, або святим патроном братчиків. Січовики: мають Малиновий з Гербом війська Запорізького. Генеральна Козацька Рада: Має білу корогву з Нерукотворним образом і Покровою і 12 білих бунчуків. Всі прапори по карнизу обшиті золотою бахромою і мають бути посвячені з великим торжеством» [7, с. 8].

Для провадження свого діловодства кожне козацьке товариство як юридична особа повинно було мати свою особисту печатку «з надписом і гербом Війська Запорізького».

Третя частина Статуту містила в собі поради козацьким громадам щодо організації просвітницької діяльності і охорони пам'яток старовини та мистецтва в Україні для виховання її мешканців на козацьких традиціях. Серед таких порад було вказано на доцільність «подбати аби на підставі програми козачого товариства був би вироблений і статут просвіти» [7, с. 9].

Наступним кроком щодо створення законодавчої бази українського козацтва слід вважати Закон про відновлення українського

козацтва, затвердженого гетьманом 10 серпня 1918 р. Закон дещо конкретизував окремі положення козацьких статутів щодо призначення громад, умов вступу до них і членства в Генеральній козацькій раді. Зокрема, в його ст. 3 було записано, «що козацькі громади, уявляючи з себе військову організацію, разом з тим прямують до завдань фізичного і духовного розвію козацтва, а рівно з тим до завдань як взагалі культурно-просвітнього, так і економічного характеру, на скільки вони, торкаючись козацтва, зможуть допомогти його доброму життю» [8, с. 146 – 147].

Згідно зі ст. 5 Закону «нащадки колишніх українських козаків» отримали «право записуватись в козацькі громади по своєму козацькому стані, крім тих кого Ясновельможний Пан Гетьман або Генеральна Козацька Рада визнає згубившим се право через особисті життя їх або окремі події» [8, с. 146 – 147]. Отже, кожен, хто мав у своєму генеалогічному дереві пращурів-козаків, майже автоматично міг поновитися в козаках. Слід зазначити, що Статут залишав нерозтлумаченим питання про засоби доведення наявності козаків серед своїх предків.

Порівняно до статуту Генеральної Козацької Ради Закон про відновлення українського козацтва поширив коло її членів. До 33 осіб, призначених і обраних до Ради за категоріями, вказаними у Статуті, було додано «почесних членів, обраних Генеральною Козачою Радою і ухвалених Ясновельможним Паном Гетьманом». Їхня кількість не обмежувалася. Натомість склад місцевих рад визначався докладно: «сотенні – з чотирьох членів, обраних сотнею і отамана сотні, під його головуванням; полкові – з чотирьох членів від сотень і полкового отамана під його головуванням; кошові – з чотирьох членів від полків і кошового отамана під його головуванням». Члени сотенних рад затверджувалися кошовими отаманами, а члени полкових і кошових рад – Президією Генеральної Козацької Ради. Територіально-військова організація козацьких громад в законі залишилася незмінною. Разом з тим, розуміючи труднощі дотримання статутної схеми: волость – сотня, повіт – полк, губернія – кіш, законодавець зазначив, що «полк по можливості в межах повіту ділиться на сотні, полки ж в межах губернії об'єднуються в кіш».

Закон про відновлення українського козацтва розтлумачував також правовий статус козацьких рад: «Генеральний і місцевим козачим Радам належать права представництва від всього козацтва, кошів, полків і сотень, як юридичним особам чи з боку чисто правового, чи з боку придбання того чи іншого майна рухомого і нерухомого взагалі козацтву, кошу, полку і сотні, потрібного для культурно-освітніх і економічних завдань» [5, с. 236-238]. 6 листопада 1918 р. відповідно до цього Закону гетьман видав наказ про призначення

Президії Генеральної Козацької Ради, в якому, між іншим, містилось роз'яснення місцевим отаманам, що «до козацького стану можуть вписуватись із знаходячихся нині на військовій службі, але ця запис не звільняє їх від обов'язків військовослужбовців. Разом з тим всім козацьким начальникам було зауважено, що «сучасна праця по відбудуванню Козацтва на Україні не є організація військових одиниць, а є організація певних елементів на місцях для об'єднання їх в козацький стан, який з часом його повного національного і козацького розвитку буде зведено у військові одиниці» [9, с. 338].

Отже, таким чином виглядали спроби П. Скоропадського встановити своєрідний козацький устрій на території України. Внаслідок швидкої загибелі гетьманату заплановані кроки не було доведено до логічного завершення. Водночас логіка створення законодавчої бази відновлення козацтва може стати в пригоді на сучасному етапі розвитку української держави в аспекті законодавчого закріплення козацької традиції.

Література:

1. Про козацтво та козацькі організації в Україні: Проект Закону України № 7196 від 04.10.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=38667&pf35401=173785.
2. Турченко Ф. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії / Ф. Турченко, Н. Заліська // В'ячеслав Липинський. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – Т. 1. – С. 172 – 175.
3. Закони про тимчасовий державний устрій України: від 29.04.1918 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>.
4. Лободаєв В. М. Відродження козацтва в Українській Державі П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / В. М. Лободаєв // Гілея. – 2011. – № 54. – С. 102 – 111.
5. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945. – К., 1993. – 398 с.
6. Тимошук О. В. Охоронний апарат української держави (квітень – грудень 1918 р.) / О. В. Тимошук. – Харків, 2000. – 460 с.
7. Статут Українських Козаків. – К., 1918. – 16 с.
8. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К., 2011. – 336 с.
9. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914 – 1923 / В. Верига. – У 2-х т. – Львів, 1998. – Т. 1. – 523 с.